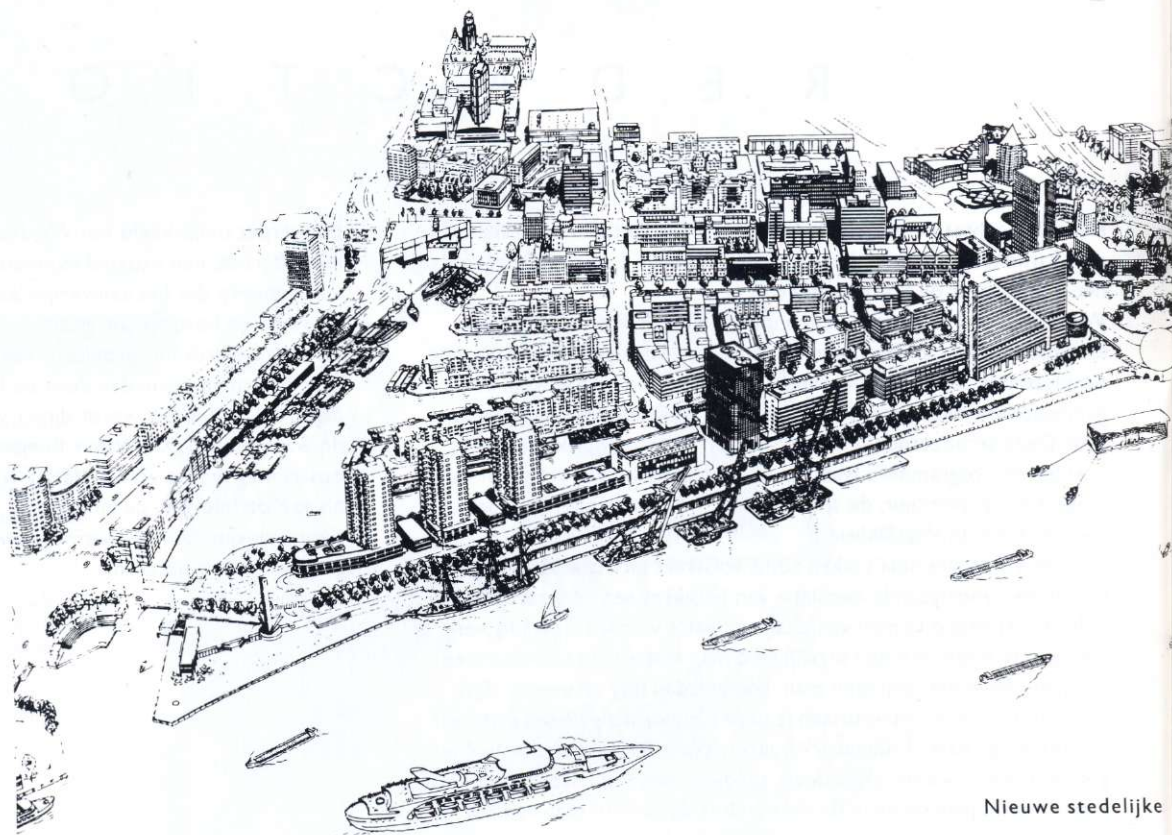

Han Meijer

Arnold Reijndorp

Nieuwe stedelijke

HET ONTWERP VAN DE

INLEIDING

Er is geen twijfel mogelijk: de 'stad' is weer helemaal in! 'Amsterdam heeft het', 'Rotterdam maakt het' en 'Den Haag bruist'. In alle toonaarden wordt de lof van 'de stad' gezongen, als de ideale woonplaats, als cultureel bolwerk, als centrum van vernieuwing en als 'motor van de economie'.

Metropolen als New York, Londen en Parijs functioneren als voorbeelden voor de ontwikkeling van de nederlandse steden, waarvan zelfs de grootste nog geen bevolkingsomvang heeft van een miljoen inwoners.

'Stedelijkheid' en het bijbehorende adjectief 'stedelijk' zijn de normen waaraan niet enkel cultuur, stedenbouw en architectuur, maar ook economie en politiek en niet in de laatste plaats bevolking en levensstijl worden getoetst: niet alle cultuur is 'stedelijk', er is sprake van een 'stedelijke' economie en van een typisch 'stedelijke' architectuur en alleen die inwoners van de stad, wier levenswijze 'stedelijk' genoemd kan worden, vormen de 'nieuwe stedelingen'.

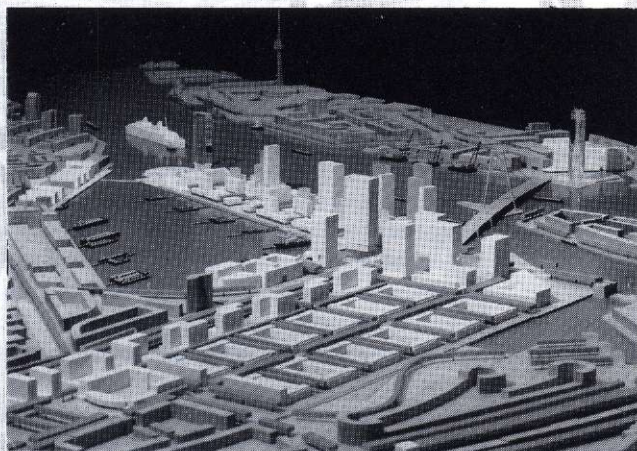
Stedenbouwkunde is door deze ontwikkeling weer een gerespecteerd vak geworden. Na jarenlang de schoenpoetsers te zijn geweest van de architecten, zijn de rollen omgekeerd; de stedenbouwkunde eist zijn 'autonomie' bij het ontwerpen van stad en stedelijkheid op en dringt het architectonisch ontwerp terug tot achter de façade. Stedenbouwkundige plannen met stedelijke allure vormen geliefd voorpagina-nieuws of het onderwerp van speciale bijlages. In Delft is met de instelling van de leerstoel 'Stadsontwerp' de aandacht verlegd van verkavelings- en woonomgevingsplannen voor stadsvernieuwingswijken en uitleggebieden naar het ontwerp van de stad als fenomeen.

allure in Rotterdam aan de Rechter Maasoever¹ ('Waterstad')

ONZICHTBARE STAD

stedebouwkunde en nieuwe stedelijkheid

... en aan de Linker Maasoever ('Kop van Zuid')

Rotterdam vormt, als de stad die nooit afkomt, zoals altijd ook nu weer een uitstekend voorbeeld om de veranderingen in de benadering van de stad te illustreren.

In 1987 presenteerde de dienst Stadsontwikkeling van deze gemeente een 'werkprogramma Stadsontwikkeling', met als ondertitel 'Bijdrage aan een vernieuwend ruimtelijk beleid'. In hetzelfde jaar werden met veel begeleidende publiciteit twee plannen gepresenteerd, die eveneens tot vernieuwing van de stad moeten leiden: het plan 'Waterstad' en de 'Kop van Zuid'.

Beide plannen zijn van een geheel andere orde dan wat tot dusver aan stedenbouwkundige plannen werd gepresenteerd: het zijn eigenlijk nauwelijks *plannen* in de strikte zin van het woord en zeker geen *stedenbouwkundige* plannen met het formele en juridische karakter dat daaraan tot voor kort eigen was; het zijn meer *ideeën* die tot de verbeelding moeten spreken, die de mogelijkheden (de 'potentie') van een gebied voor het creëren van een 'Nieuwe Stedelijkheid' aanneemelijk moeten maken.

Het beeld van die Nieuwe Stedelijkheid ziet er beduidend anders uit dan de afgelopen vijftien jaar toen de nadruk lag op *compacte stad* en *stadsvernieuwing*. Hoewel deze concepten in de jaren zeventig ingezet werden tegen het gebundelde deconcentratie beleid van de Rijks-overheid en te beschouwen zijn als de eerste aanzetten tot de her-

waardering van de stad die in het stedelijk vernieuwingsbeleid centraal staat, vormen ze vanwege de nadruk die er in werd gelegd op het wonen en op de verbetering van de woonomstandigheden van de laagste inkomens, nu welhaast de anti-polen van de Nieuwe Stedelijkheid en worden niet slechts beschouwd als verouderd, maar ook als on-, of zelfs anti-stedelijk.

Het hoogtepunt in deze veranderde benadering van de stad wordt gevormd door een nota die het Rotterdamse College van B & W eind oktober presenteerde onder de titel '*Vernieuwing van Rotterdam*' en waarvan de kern is, dat Rotterdam *attractief* moet worden door middel van een nieuwe stedelijke allure.

VAN STADSVERNIUWING NAAR STEDELIJKE VERNIUWING

De omslag in het denken over de stad komt niet als een donderslag bij heldere hemel. Het concept waarop de stadsvernieuwing jarenlang was gebaseerd, stond al enige tijd ter discussie en was hier en daar aan verandering onderhevig. Dat gebeurde niet alleen onder druk van 'buitenaf', maar vooral ook door ontwikkelingen in de stadsvernieuwingswijken zelf.

De werkloosheid, die in de jaren zeventig nog van voorbijgaande aard werd geacht, is in een stad als Rotterdam gestegen tot een kwart van de beroepsbevolking en structureel van aard. Het merendeel van de werkloze beroepsbevolking is gehuisvest in de stadsvernieuwingswijken, waar werkloosheidspercentages van 35 en 40% inmiddels normaal zijn geworden.

De hiermee gepaard gaande verslechtering van de financiële positie van grote delen van de stadsbevolking, maakt het woonlastenvraagstuk tot een bijna onoplosbaar probleem. De planningsconcepten en de organisatievormen van de jaren zeventig lijken geen antwoord te bieden op de vraag hoe uit deze situatie een uitweg kan worden gevonden. Dat heeft uiteraard te maken met de schaal en de omvang van de problemen, die zich niet op wijkniveau laten formuleren en oplossen maar ook met het onvermogen het oude principe 'think global, act local' een nieuwe inhoud te geven.

Bij verschillende gelegenheden is het beleid dat stadsvernieuwing en compacte stad combineerde, verweten de armoede en de achteruitgang in de stad te hebben geconcentreerd doordat bedrijven en huishoudens met hogere inkomens de stad uit werden gedreven. De kritiek richt zich daarbij vooral op het onder de titel 'bouwen voor de buurt' gevoerde stadsvernieuwingsbeleid, dat als belangrijkste component wordt beschouwd van de 'compacte stad'. De Stichting Hoogbouw is in Nederland de meest uitgesproken exponent van deze kritiek.

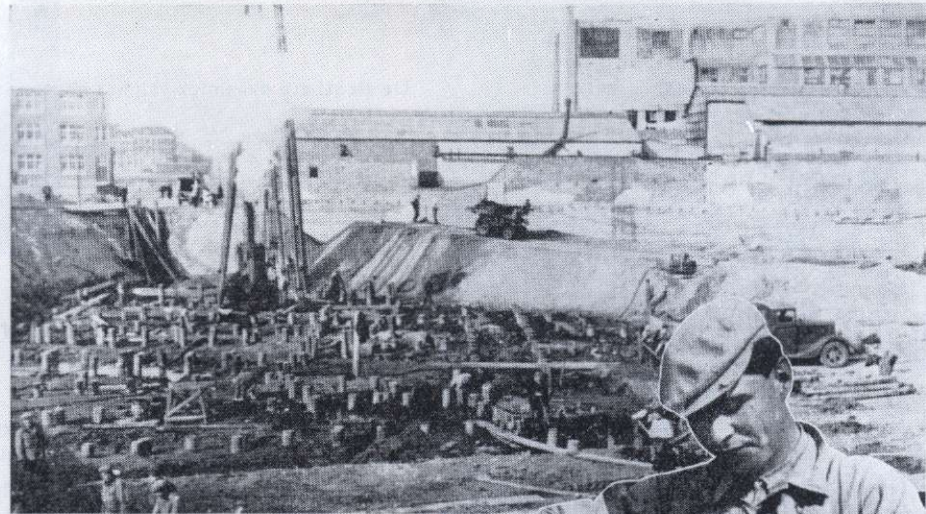
Volgens deze visie kan men de stadsbewoners in twee belangrijke categorieën indelen. Enerzijds de mensen die voor het wonen in de stad hebben gekozen vanwege hun levensstijl, de 'nieuwe stedelingen'. Het zijn de een- en tweepersoonshuishoudens, de tweeverdieners, de LAT-relaties; de 'young executives' en 'professionals', de nieuwe 'serviceclass', kortweg gekarakteriseerd als mensen met meer geld dan tijd.

Anderzijds de huishoudens die noodgedwongen in de stad wonen. Dat zijn de werklozen, de WAO-ers, de bijstandmoeders, de buitenlandse gezinnen. De kritiek op het gevoerde stadsvernieuwingsbeleid is, dat dit heeft geleid tot een concentratie van deze noodgedwongen stadsbewoners in de binnenstad (wat slecht zou zijn voor de stad), waarin ze door dit beleid eigenlijk als het ware gevangen worden gehouden (wat slecht is voor deze mensen).

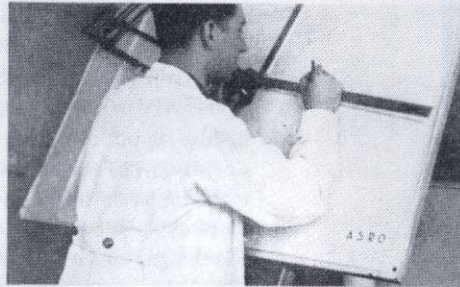
Het stedelijk vernieuwingsbeleid zou zich, in deze visie, veel meer moeten richten op de echte stedelingen en moeten stoppen met een

Beeld van het vooroorlogse stadscentrum

1

2

De Wederopbouw!

Want wij Nederlanders zijn niet alleen zorgzaam en zorgvuldig, wij vergenoegen er ons niet mee om den chaos, waar die ons dreigt te overweldigen, zoo gauw mogelijk te fatsoeneeren en weer tot een zekere mate van ordelijkheid te herleiden, wij willen *leven*, wij willen *bouwen*, wij — en zeker wij, Rotterdammers! —, wij willen *werken*, wij willen *aanpakken*, dadelijk. Wij willen er weer bovenop, wij willen weer wat *maken* en wij willen wat *zeer goeds* maken, wij verlangen „kwaliteit”, want met minder nemen wij geen genoegen. En daarom willen wij een *zeer goed* nieuw Rotterdam opbouwen, en dat moeten wij *gezamenlijk* doen, wij, Rotterdammers, want onze stad zal ons eigen werk zijn. Zij zal niet slechter en niet beter zijn dan waartoe onze vermogens, onze toewijding, onze goede wil kunnen reiken.

3

7

uit: "Het nieuwe hart van Rotterdam",
toelichting op het Basisplan
voor de wederopbouw van
de binnenstad van Rotterdam, 1946

stadsvernieuwingsbeleid dat enkel nog meer gipsplaten interneringskampen oplevert.

Het hangt enigszins af van het accent dat men legt of men de doelstelling van het nieuwe stedelijke beleid formuleert in termen van nieuwe stedelijkheid of van emancipatie van de gevangen gehouden armen. Beide benaderingen komen er echter op neer, dat de 'echte' minima in de centrale delen van de stad plaats maken voor de 'echte' stedelingen.¹

De roep om een 'stedelijke aanpak' (waarbij 'stedelijk' zowel staat tegenover 'gedecentraliseerd' als tegenover 'onstedelijk') wordt sterker en vindt meer en meer gehoor. En dat is ook precies de strekking van de nieuwe plannen en nota's die het afgelopen half jaar zijn verschenen.

Op het eerste gezicht lijkt wat daarin wordt voorgesteld zo gek nog niet. Meer stedenbouwkundige samenhang en meer aandacht voor 'architectuur', daar is toch eigenlijk niemand tegen. En wie sceptisch

opmerkt, dat daarvan toch niet de oplossing voor de geconstateerde problemen kan worden verwacht, krijgt te horen dat dit slechts twee, maar wel twee uiterst belangrijke, aspecten zijn van het verhogen van de kwaliteit en de aantrekkelijkheid van de stad, die door de vestiging van bedrijven, de toename van culturele en van recreatieve activiteiten zullen leiden tot meer werkgelegenheid, waarvan ook de 'onderkant' van de stedelijk samenleving zal profiteren.

In het volgende willen we nagaan of dat zo is; onze belangrijkste vraag daarbij is of de kwaliteit en de aantrekkelijkheid van de stad wel dezelfde is voor hogere inkomens en minima, of voor echte stedelingen en noodgedwongen stadsbewoners; is er wel sprake van één stad of zijn er verschillende 'steden' die (nog steeds) een strijd voeren om de betekenis van dezelfde ruimte; van verschillende groepen die met een ongelijke beschikking over kapitaal en grond maar ook over architectonische, stedenbouwkundige middelen en een verschillende toegang tot het bestuurlijke en ambtelijke apparaat, hun eigen claims proberen te leggen op delen van de stedelijke ruimte.

De zichtbare dynamiek van het nieuwe Rotterdam

WEDEROPBOUW: HET BEHEERSEN VAN EEN ZICHTBARE DYNAMIEK

Om een nieuwe stedelijkheid te kunnen verbeelden, wordt teruggegrepen naar een periode waarin Rotterdam voor de taak stond deze nieuwe stedelijkheid uit het niets te voorschijn te toveren. Bij verschillende gelegenheden wordt verwezen naar de wederopbouwperiode van na 1945 toen Van Traa als directeur van de dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw het 'Basisplan voor de Wederopbouw van het Stadscentrum' presenteerde (1946).

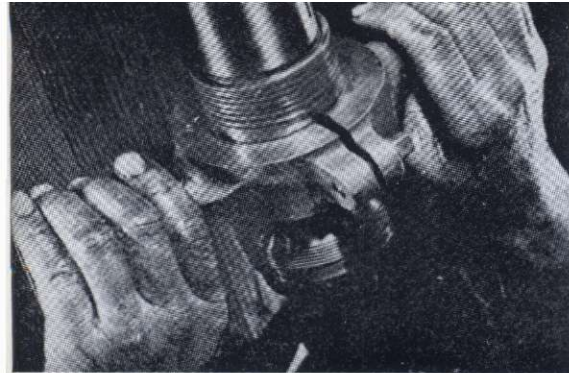
De verwijzing naar die glorieuze periode, toen plannen met durf en allure werden ontwikkeld en uitgevoerd, plaatst de periode waarin de nadruk lag op 'compacte stad' en 'stadsvernieuwing' des te meer in de positie van een ongewenst intermezzo, een moment van onoplettendheid bij de stedenbouwers met visie of een tijdperk waarin deze met het verbale geweld van participatie en decentralisatie de mond werden gesnoerd. De huidige ervaring van de stedelijke allure verschijnt dan als een voorzetting van die aanpak van net na de oorlog, waarin de stedenbouwkundige traditie van Rotterdam, die in de jaren zeventig zo jammerlijk werd verstoord, weer wordt opgepakt. Bij exactere bestudering lijkt de rode draad die zogenaamd wordt opgepakt toch minder op de draad die in 1946 werd gesponnen dan op het eerste gezicht.

Het Basisplan van 1946 had inderdaad een uitgesproken visie op een 'nieuwe stedelijkheid' die moest worden gerealiseerd. 'Nieuw' stond daarin echter voor: geheel anders dan de weggebombardeerde vooroorlogse stad. De vooroorlogse binnenstad vormde bij uitstek de anti-pool van de nieuwe stedelijkheid die het Basisplan beoogde: dat was juist niet die dichte, chaotische, benauwde, broeierige opeenhoping van alle mogelijke stedelijke functies en activiteiten naast en door elkaar.

Het Basisplan stond een heldere en overzichtelijke ruimtelijke opbouw van een even helder en overzichtelijk georganiseerde maatschappij voor ogen. De basis van die maatschappij zou niet langer worden gevormd door de zuilen maar door het ritme en de ruimtelijke organisatie van de industriële productie. 'Acht uren werk, acht uren ontspanning en acht uren slaap' werd reeds voor de oorlog geëist maar zou na de oorlog voor iedereen werkelijkheid moeten worden. Deze afbakening van menselijke activiteiten, betrof zowel de tijd als de ruimte. De nieuwe stad als ruimtelijke organisatie van de industriële maatschappij schied de voorwaarde voor de organisatie van de levensfuncties in de tijd. De woonwijk vormde het domein van de ontspanning en de slaap, het stadscentrum van werken, winkelen en uitgaan.

Het Basisplan was niet enkel een ruimtelijk indelingsplan maar veel meer een *visualisering* van de nieuwe, overzichtelijke maatschappij. Die visualisering kende twee zwaartepunten: de wederopbouw van de stad en de bouw van de nieuwe woonwijken en de rivier en het herstel en de uitbreiding van de havens. De rivier was de levensader van Rotterdam, vormde de zichtbare bron van Rotterdams' welvaart

en economische groei. Het aan- en afvaren en het lossen van de schepen, de draaiende kranen, de beweeglijke heftrucks, de stomende elevatoren en zwoegende sleepboten vormden één deel van de zichtbare dynamiek van deze economische groei. Het andere deel werd gevormd door de overal aanwezige en permanente bouwbedrijvigheid in en aan de stad. De verbinding van beide kwam tot uitdrukking in de fascinatie voor de circulatie van het verkeer en de grote stromen mensen en voertuigen die zich over de bruggen persten. Stedebouwkundig werd deze verbinding tussen stad en haven vorm gegeven in het venster op de rivier.

De dynamiek, veroorzaakt door de circulatie van de warenmassa's, werd in een haven als Rotterdam bij uitstek zichtbaar; maar ook de circulatie van energie kon door de beelden van zoemende generatoren, aangedreven door stoomturbines gemakkelijk worden verbeeld. De stedelijke massa's werden in beweging gefilmd of gefotografeerd: het in- en uitgaan van de fabriek, het spitsuur op de Willemsbrug (zoals in de film 'De Bruggen' van Paul Schuitema).

De nadruk op deze mechanische en dus voorspelbare beweging, die de plaats inneemt van de chaos en die kenmerkend wordt geacht voor de negentiende eeuwse stad, vinden we voor het eerst in de producten van de 'moderne beweging'. Wielen, raderen, zuigerstanden, generatoren, verkeersstromen, massa's in beweging; in de film 'Symphonie der Großstadt' uit 1927 wordt niets anders getoond en ze vormt het expliciete thema van Moholy-Nagy's scenario 'Dynamik der Großstadt'.

Dit thema wordt in de plannen voor het wederopgebouwde Rotterdam opgepakt en uitgewerkt. Wat dat betreft behoeven we slechts te herinneren aan de titels van twee bekende boeken: 'Rotterdam, stad in beweging' van Blijstra over de wederopbouw en het schitterende fotoboek 'Rotterdam dynamische stad' van Cas Oorthuys (1959), waarvan het voorwoord besluit met:

"De grote drijfvrouw is de zee, die geeft, neemt en geëerbiedigd wil worden. Haar gehoorzamen dragline, bulldozer, heilmaschine en betonmolen, helling, werf en kraan, radar, pijpleiding en kraakinstallatie, silo, woonblok en fabriek."

Dragline tot en met fabriek: allemaal zichtbare elementen van de nieuwe industriële maatschappij, die in de nieuwe stad een eigen plaats moesten krijgen.

De 'drijfvrouw' van dit alles was 'de zee' en het 'Venster op de rivier' is eigenlijk het oculair van een telescoop gericht op de open zee, die de verbinding vormt met verre landen, andere werelddelen, mysterieuze verten en onzekere toekomsten. De aan- en afvarende zeeschepen en oceaanstomers zijn het zichtbare bewijs van Rotterdams oriëntatie op de wereld. Het venster op de rivier maakt Rotterdam van de provinciestad die het eigenlijk is tot de wereldstad die het worden wilde: deze stad ging iets groots verrichten! Ook het spoorwegviaduct, het heliport naast het Hofplein werden gepresenteerd en

Overzien wij nog eens het geheel van het stadsplan met het oog van den vluchtigen bezoeker. Weliswaar wordt de stad niet in de eerste plaats gebouwd voor dezen, maar voor den stadgenoot, voor den bewoner en „gebruiker" van het stadsmechanisme, maar wanneer het stadsbeeld bij de eerste kennismaking reeds aantrekkelijk en overtuigend werkt, dan is dat een sterke aanwijzing voor de innerlijke orde, welke dit stadsbeeld beheerscht. Bovendien zal de charme van de binnenstad een machtige, stimulerende factor zijn, om de stad te maken tot het centrum, commercieel zoowel als cultureel, voor het wijde ommeland (hetgeen, het zij terloops opgemerkt, ook economisch lang niet zonder betekenis zal blijken te zijn). Dit „omeland" kan daarbij niet ruim genoeg worden gezien; het is den Rotterdammers voldoende voorgehouden, hoezeer hun stad een der havenpoorten is van Europa op de zeven zeeën. Daar aan zijn wij iets verplicht.

Rotterdam in het centrum van de wereld volgens het Basisplan '46

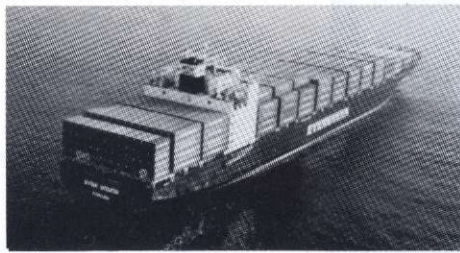
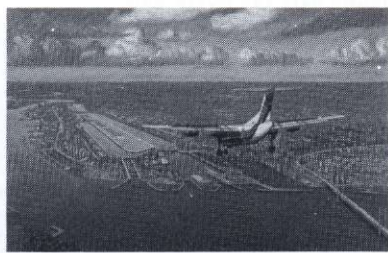
bezongen als de zichtbare elementen van de dynamische oriëntatie op de wereld.

De nieuwe, overzichtelijke organisatie van ruimte en tijd vond haar bekroning in de bouw van het nieuwe stadscentrum, waarvan in de toelichting bij het Basisplan bij wijze van voorproefje enige illustraties zijn toegevoegd. Het zijn beelden van grote ruime pleinen, voorzien van gerieflijke hotels en uitmuntende restaurants, beelden van etalages en winkelstraten, van nieuwe boulevards die de vergelijking met de Champs Elysée gemakkelijk konden doorstaan, neonverlichte beelden van een nachtelijk uitgaansleven met theaters, bioscopen, nachtclubs, af- en aanrijdende limousines met modieus geklede dames en heren.

Dit centrum, volgens de toelichting op het Basisplan "het hoogtepunt, het middelpunt van de stad, waarop al het andere zich richt", moest vooral gezien worden als *beloning*: het is de kroon op al het werken en zwoegen, waaraan men door het Venster op de Rivier voortdurend wordt herinnerd.

De nieuwe boulevards van Rotterdam vergeleken met de Champs Elysees

BEHEERSTE BEWEGING OF ONTWORPEN CHAOS

Het concept van stedelijkheid dat aan het Basisplan ten grondslag ligt wordt gekenmerkt door helderheid en overzichtelijkheid. De stedelijke dynamiek wordt gevormd door de productie en circulatie van de industriële maatschappij die gebaseerd is op overal zichtbare beweging; een beweging die echter in de na-oorlogse periode zowel in ruimtelijk als in sociaal opzicht (desnoods met de inzet van Canadese militairen of Delftse Corpsstudenten in de haven) onder controle is gebracht.

De huidige ervaring van de stedelijkheid moet het stellen zonder een dergelijk helder en overzichtelijk concept. Het is zelfs de vraag of er nog wel een stedelijkheidsconcept mogelijk is van een zelfde helderheid en pregnantie als 40 jaar geleden. Want zo overzichtelijk en ruimtelijk indeelbaar als de nieuwe nagestreefde maatschappij was in de ogen van de wederopbouwgeneratie, zo onoverzichtelijk in sociaal en ruimtelijk opzicht is de huidige en toekomstige organisatie van de maatschappij.

Een tweede vraag is of de nieuwe stedelijkheid wel zo'n behoefte heeft aan helderheid en overzicht.

De termen waarin stedelijkheid en niet-stedelijkheid worden gedacht zijn niet rijkdom versus armoede of vooruitgang versus achteruitgang. Het kenmerk van stedelijkheid is beweging, dynamiek, ook wel: 'vibration' of 'bruis'. Volgens de voormalige wethouder van ruimtelijke ordening van Rotterdam, Mentink, tegenwoordig voorzitter van de Stichting Hoogbouw, hebben de nieuwe stedelingen: "de gezapigheid achter zich gelaten, zoeken het bruisende stedelijke leven en verkiezen een fascinerende woonvorm boven de middelmaat".²

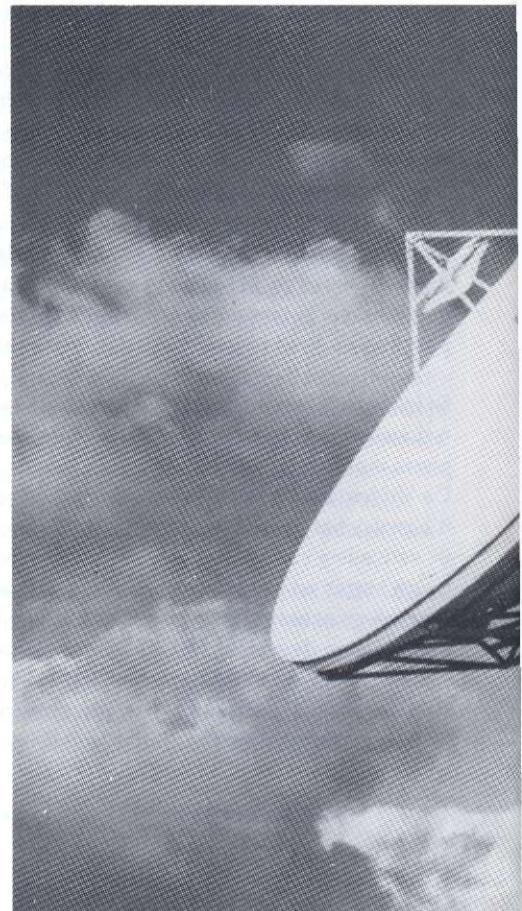
De stad wordt gezien als een plaats waar maatschappelijke vernieuwing tot stand komt. Dit wordt gepresenteerd als een eeuwig kenmerk van de stad. Duidelijk is inmiddels echter dat het hier geen gegeven betreft maar een programma van eisen; de stad moet een plaats van maatschappelijke vernieuwing zijn. Daartoe moet ze een ontmoetingsplaats zijn van vreemden en vreemdelingen die worden aangetrokken door een klimaat van actie, creativiteit en dynamiek en daar zelf de belangrijkste motor van vormen.

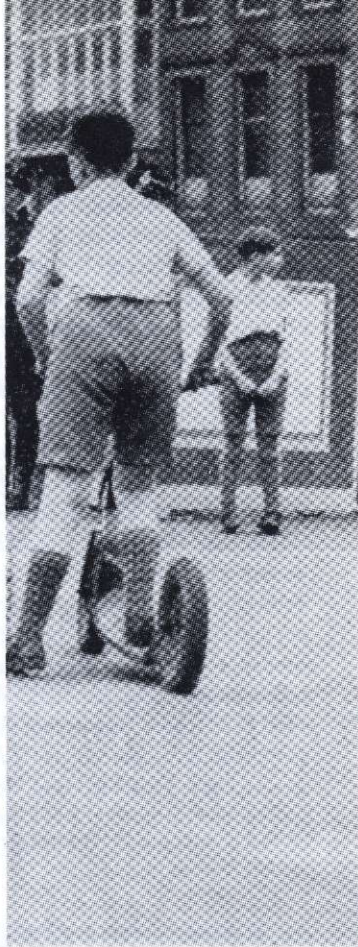
Tegenover de beweeglijkheid van de nieuwe stedelijkheid wordt de stilstand geplaatst die het resultaat is van de tot nu toe gevoerde stadspolitiek. Kenmerkend voor de stadsbewoners die noodgedwongen in de stad wonen is niet hun armoede maar hun immobiliteit, zowel in geografisch als in sociaal en cultureel opzicht. De binnensteden, de stadsvernieuwingswijken zijn 'magazijnen' geworden waar de afgedankte dragers van een voorbij industriële samenleving kunstmatig in leven worden gehouden. Ze vormen een doodgewicht dat de stedelijke dynamiek tegenwerkt. "De hoge werkloosheid hangt als een molensteen om onze nek", zo wordt de Amsterdamse wethouder van economische zaken geciteerd aan het einde van een kranteartikel waarin de onverwachte expansie van Amsterdam Zuid-Oost wordt beschreven.³ Toch bracht deze expansie een groei van de werkgelegenheid met zich mee van 3.000 tot 30.000 banen; echter bijna uitsluitend banen voor hoger opgeleiden van buiten Amsterdam.

Voor de toenemende polarisatie die van een dergelijke expansie het gevolg is, blijken de stadsbestuurders beducht. Daarin schuilt een latent explosiegevaar. Het stedelijk leven moet 'bruisen' en moet zelfs in zekere mate onbeheersbaar zijn want conflicten en confrontaties, die soms een gewelddadig karakter kunnen hebben, zijn de onvermijdelijke, noodzakelijke componenten van de stedelijke dynamiek. De sirenes van politie, brandweer en ambulances behoren tot de vaste bezetting van de 'Symphonie der Großstadt'.

Deze 'onbeheersbaarheid' moet echter wel beheersbaar blijven. De toenemende polarisatie zou het dode gewicht weleens kunnen doen opstaan, de molensteen aan het rollen kunnen brengen; Brixton ligt nog vers in het geheugen.

Dat is het dilemma van iedere stadspolitiek die tegelijkertijd gericht is op de opvoering en op de beheersing van de stedelijkheid. Vanuit dat dilemma worden tegenstrijdige eisen geformuleerd aan de stedenbouwkundige planning. Een dergelijke stadspolitiek keert zich tegen de anti-stedelijke traditie van de moderne stedenbouw, maar bouwt tegelijkertijd voort op de planningsconceptie van diezelfde moderne stedenbouw.

De woorden en de beelden waarin de nieuwe stedelijkheid zich op dit moment presenteert, het bruisende stadsleven opgeroepen door over elkaar heen duikelende beelden, heeft veel meer affiniteit met de stad waar de architecten en stedenbouwkundigen verenigd in de CIAM zich tegen keerden - de volgepakte, onoverzichtelijke en chaotische metropool, waarin het nooit stil werd maar het leven 24 uur per etmaal en zeven dagen per week doorging -, dan met de 'nieuwe stedelijkheid' die juist een product van diezelfde CIAM vormde en waarvan het wederopgebouwde Rotterdam een exponent moest zijn.

Het probleem waarmee dit actuele concept van nieuwe stedelijkheid wordt geconfronteerd is dat de chaos zich niet laat ontwerpen; dat het stedenbouwkundig ontwerp er juist altijd op gericht is de chaos te beteugelen. Zeker als onderdeel van een sociale planning of een sociaal beheer dat bedoeld is om te grote polarisaties van arm en rijk binnen de stad te voorkomen. De nieuwe stedelijkheid waar men nu naar op zoek is, bestond vroeger en in de grote metropolen nog altijd of weer bij de gratie van deze polarisatie tussen een rijke elite - of wie daar kortstondig bijhoorde - en een grote massa armen. Welvarende steden waar de welvaart aan een groot deel van de bevolking ten goede komt zijn heel erg saai, heel erg onstedelijk eigenlijk.

DE ONZICHTBARE DYNAMIEK VAN DE POST-INDUSTRIËLE MAATSCHAPPIJ

De overzichtelijke en heldere Nieuwe Stedelijkheid van het wederopgebouwde Rotterdam werd, als visualisering van de verzorgingsstaat, bij uitstek gekenmerkt door deze saaiheid. Tegelijk werd ze gekenmerkt door een fantastische dynamiek.

Deze dynamiek ontleende ze echter niet aan polarisatie en chaos, maar aan de weliswaar geordende maar desondanks nog fascinerende beweging van de industriële maatschappij. Die beweging is niet tot stilstand gekomen maar wel voor een belangrijk deel *onzichtbaar* geworden.

Computergestuurde kranen verschepen eenvormige containers waarvan de bestemming bepaald wordt door een onzichtbare sturing van goederen en geldstromen over de wereld, gecontroleerd vanuit een bescheiden kantoor dat slechts opvalt door een groot aantal telefoontoestellen en andere communicatieapparatuur en waaraan soms een verhoogde en koortsachtige activiteit valt waar te nemen; dat zenuwcentrum vormt de uitdrukking van de dynamiek van de 'post-industriële' maatschappij als we de film- en t.v.beelden moeten geloven die steeds vaker worden getoond van effecten-, en optiebeurzen en van olie- en valutamarkten.

De massa van de industrie- en havenarbeiders die in de spitsuren de bruggen verstopten zijn verdund doordat de productieinstallaties waarin de chemische processen zich - onzichtbaar - voltrekken door enkele operators worden gecontroleerd en flexibele werktijden de spitsen hebben opgerekt en afgevlakt.

De aanvoer van het enorme aanbod aan artikelen gebeurt 's nachts vanuit centraal in het land gelegen magazijnen en langs de achterkanten van de stad zodat het lijkt of de rekken van de warenhuizen nooit leeg raken; er alleen nog maar koop en verkoop plaatsvindt van artikelen die nergens geproduceerd zijn maar er altijd gewoon zijn. De goederen die we in de stad verplaatst zien worden, zijn klein en kostbaar en vervullen een belangrijke rol in wereldwijde transacties; jongens op snelle bromfietsen razen ermee door de stad, koeriersdiensten in opgevoerde bestelauto's brengen ze van stad tot stad en naar de vliegvelden waar ze worden overgenomen door kleine straalvliegtuigen die ze dezelfde dag nog overal ter wereld afleveren aan weer andere koeriers.

De in zes telefoons tegelijk schreeuwende effecten- of valutahandelaar en de door het stoplicht razende koerier vormen de enige zichtbare exponenten van de toegenomen dynamiek van de communicatiemaatschappij. Verder valt er niets te zien, althans niets dat beweegt. De paraboolantennes die de intercontinentale communicatie verzorgen staan star gericht op hun communicatiesatelliet die ondanks zijn duizelingwekkende vaart stilstaat t.o.v. de aardse waarnemer.

Naast het onzichtbaar worden van de beweging, zijn ook de organisatie van productie en circulatie gedurende de op de wederopbouw volgende 40 jaar onafhankelijker geworden van de ruimtelijke organisatie van de stad. Dientengevolge vormt de stad niet meer de ruimtelijke organisatie van productie en circulatie en de stedenbouwkunde niet langer de ruimtelijk ordenende discipline.

Het is nu omgekeerd: de stedelijkheid van de stad is afhankelijk geworden van de creatie van een sociaal en cultureel leven dat een beweging en een dynamiek in de stad moet brengen; die niet langer vanzelf daar ontstaan of zich in ieder geval niet vanzelf zichtbaar manifesteren.

Dat is de kern van 'Amsterdam heeft het', 'Rotterdam maakt het' en 'Den Haag bruist': de nieuwe stedelijkheid vervult niet langer, zoals in de naoorlogse jaren, een taak in de organisatie van de maatschappij, maar is doel in zich. De essentie van deze nieuwe stedelijkheid waarvan de bestaande stad de locatie moet zijn, wordt gevormd door een opnieuw zichtbare dynamiek. Daartoe probeert men door het organiseren van allerlei culturele en recreatieve activiteiten bepaalde delen van economische, culturele en sociale circuits die eigenlijk aan geen plaats gebonden zijn, weer aan de stad te binden. Attractiviteit is een sleutelbegrip geworden in de nieuwe stedenbouwkundige plannen. De stad moet aan nieuwe voorwaarden voldoen om aantrekkelijk te worden voor het vestigen van nieuwe categorieën bewoners, bedrijven en voorzieningen.

Het lijkt wel of door het verdwijnen van de beweging die een uitdrukking was van de industriële productie en de circulatie van tastbare waren en door het functioneren van de stad als onderdeel van een weliswaar wereldwijde doch onzichtbare circulatie van geld, informatie en energie, er een vacuüm ontstaat, dat met een andere beweging moet worden gevuld.

Met de plannen voor hoogbouw aan het Weena en 'Klein Manhattan' op de Wilhelminapier dingt Rotterdam wederom naar het imago van wereldstad, van een stad die zich op de wereld oriënteert. Het internationale en intercontinentale goederen- en personenverkeer is echter ook aan het oog van de stad onttrokken. Containerschepen en olietankers worden ver buiten de stad geladen en gelost in nauwelijks 24 uur tijd zodat het voor de geminimaliseerde bemanningen nauwelijks nog loont een bezoek aan de stad te brengen. Het luchtspoor verdwijnt onder de grond. Mocht de TGV Rotterdam ooit aandoen, dan zal daarvan in het stadsbeeld niets te zien zijn. Internationaal zakenverkeer vindt plaats via on-line verbindingen van computernetwerken, via telex en fax; daarvan is ook al geen bijdrage aan het gewenste wereldse stadsbeeld te verwachten. Door het ontbreken van zichtbare verbindingen met de wereld wordt gegrepen naar associaties en symbolen: naar de stedelijke as, de avenue, de boulevard, maar vooral naar de wolkenkrabber of liever nog de skyline als optelsom van ontelbare wolkenkrabbers, het kenmerk van een wereldstad en, wat nog beter is, het symbool van succes.

De beweging waarnaar de stedelijke vernieuwing op zoek is moet op de een of andere manier een uitdrukking vormen van de versnellingen die hebben plaatsgevonden in de circulatie van geld en informatie. Dat zou de betekenis kunnen zijn van 'luxe' en snelle mode wisselingen.

De veranderde taak van de stedenbouwkunde kan niet worden vervuld door aan de stedenbouwkundige plannen simpelweg een nieuwe inhoud te geven. De nieuwe taak, de creatie van een nieuwe stedelijke dynamiek, vraagt om een heel ander soort plannen.

Daarom wijken plannen als Waterstad en Kop van Zuid zo sterk af van wat voorheen verstaan werd onder een stedenbouwkundig plan. Er is weliswaar sprake van een bepaalde indeling van het grondgebruik maar er zijn geen duidelijke verkavelingen; er is grote aandacht voor het creëren van materiële infrastructuur maar stratenplannen ontbreken; er wordt een mengeling van activiteiten verondersteld maar zonder juridisch vastgelegde functies en bestemmingen.

Er zijn weliswaar kaarten en vooral maquettes en vogelvluchtperceptieven, maar die zijn 'open-ended' en dienen vooral om de 'potenties' van de betreffende stadsdelen aan te geven: dit type stedenbouwkundige plannen moet aannemelijk maken dat nieuwe activiteiten in deze gebieden mogelijk zijn; ze dienen niet om bestaande activiteiten een plaats te geven, maar om nieuwe activiteiten te veroorzaken; nieuwe activiteiten, die *nieuw stedelijk leven* in deze gebieden moeten brengen. De plannen bestaan voornamelijk uit illustraties die een beeld oproepen van een voortdurend in beweging zijnde stedelijke menigte: volle terrassen, boardwalks, parken, bruisend nachtleven, talrijke bootjes: kortom, het moet *DUIZELEN* van de veelheid aan activiteiten die weer *BEWEGING* in de stad terugbrengen.

DE POST-INDUSTRIËLE STAD: 'THE CITY AS A WORK OF ART'

Het is opmerkelijk, dat de verlegging van de aandacht in het stedelijk vernieuwingsbeleid van 'wonen' naar 'werken' juist leidt tot de ontdekking van de niet-productieve stad, van de stad als centrum van cultuur, het toneel van de dandy en de flaneur, de stad als theater. Op het moment dat de grote steden aan betekenis hebben ingeboet als centra van productie, vestigt Olsen de aandacht op 'the city as a work of art':

"Each is, above all, a work of art, a collectively created complex of buildings, streets, phenomena, experiences, and activities existing in time as well as in space..."⁴

Naast New-York en Londen, die model staan voor succes en de samenballing van het economische en financiële leven, vormen het Parijs en Wenen van het eind van de vorige eeuw en het Berlijn van de twintiger jaren daarvan de voorbeelden.

Het beeld van de arbeidersmassa die de fabriekspoort uitgaat, is vervangen door de wervelende menigte van de Parijse Boulevard. De salon is weer terug; het Grand-café en het Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (dat tegenwoordig 'De Balie' of 'Crea' heet of Rotterdamse Kunststichting).

De stad waarin de productieve activiteiten vervangen zijn door financiële transacties via informatica- en telecommunicatienetwerken noemt men de post-industriële stad. De grote steden van Nederland maken die gedaantewisseling van industriële naar post-industriële stad op dit moment door en het stedelijk vernieuwingsbeleid lijkt erop gericht om deze overgang nog te versnellen.

In deze transformatie van de industriële naar de post-industriële stad onderscheidt David Harvey drie aspecten, de groei van de informele economie, de toenemende productie van symbolisch kapitaal en de mobilisering van het Spektakel.⁵

Deze drie aspecten hangen met elkaar samen maar zijn van verschillende aard. Het ontstaan van de informele economie hangt in de eerste plaats samen met het verdwijnen van industriële activiteiten uit de stad maar deze informele activiteiten komen pas tot grote bloei als gevolg van de toenemende vraag naar allerlei commerciële

en huishoudelijke dienstverlening. Er blijkt een nauwe samenhang te zijn tussen de toename van de hoogwaardige en de laagwaardige dienstverlening in de stad. Datzelfde geldt voor de toenemende productie van symbolisch kapitaal die tot uitdrukking komt in snelle modewisselingen, de toegenomen aandacht voor styling en design, voor interieur en architectuur, kortom voor de esthetisering van het leven door middel van de vormgeving van een 'life-style'; de 'distinctieve tekens', of deze nu van confectionaire, van architectonische of van culinaire aard zijn, worden voor een belangrijk deel in de informele economie geproduceerd.

De mobilisering van het spektakel is de directe bijdrage van de stedelijke overheid aan de creatie van de 'nieuwe stedelijkheid' die kenmerkend als gevolg van beide andere aspecten nog onvoldoende ontstaat.

INFORMALISERING EN FLEXIBILISERING

Het idee dat als het goed gaat met de economie het ook goed gaat met de mensen, is inmiddels vervangen door de angst dat als gevolg van de economische opbloei de tegenstellingen zullen toenemen.

Men spreekt in dit verband ook wel van 'gepolariseerde groei'.

In de grote steden treedt deze tegenstelling in al haar scherpste aan het daglicht. "Het gaat weer goed met de stad", roepen de bestuurders; "de armoede in de stad neemt toe", melden hun directeuren van de Sociale Diensten.

Het meest schrille beeld van deze polarisatie wordt ogenschijnlijk gevormd door de gelijktijdige opbloei van chique modezaken en trendy restaurants en uitgaansgelegenheden enerzijds en van tweede-handzaken en een toename van het aantal daklozen in het straatbeeld anderzijds.

Een goede docering van reportages over Yuppies en Dinkies, afgewisseld met zwervers, heroïne-hoeren en bijstandsmoeders, blijkt het geheim van iedere actuele weekbladformule.

De recente introductie van de uit het Amerikaans vertaalde term 'onderklasse' completeert het beeld van de gepolariseerde stad waarvan de ene pool gevormd wordt door de Young Professionals die topsalarissen verdienen en hun geld, behalve aan cocaïne, uitgeven aan Pent-Houses, Nouvelle Cuisine, Cultuur en Dance-Hall en de andere door de Nieuwe Armen die in een sociaal en geografisch isolement geraken waaruit ook hun kinderen niet meer in staat zijn te ontsnappen.

Tussen deze polen in vormt zich, wat Ray Pahl noemt, de 'middle mass' van mensen (mannen) met een redelijk vaste en redelijk goed betaalde baan. Grafisch kan men deze ontwikkeling weergeven als de vervorming van een gelaagde pyramide tot een ui, waarbij de belangrijkste vraag is of het topje en het onderste laagje er nog aan zitten of er reeds van zijn afgesneden.⁶

Het is een duidelijk en aansprekend beeld, maar is het ook een adequate beschrijving van de situatie en de ontwikkelingen in de Nederlandse grote steden?

In het beeld dat de laatste jaren wordt geschetst van de bevolkingsontwikkeling in de grote steden is het juist de 'middle mass' die vertrekt naar het eengezinsrijenhuis aan het woonerf in het groen. In de stad blijven de beide polen van de ui: het topje, de echte stedelingen en de onderkant 'de achterblijvers', de mensen die noodgedwongen in de stad wonen.

De grote-stadssamenleving lijkt echter ingewikkelder en in ieder geval onoverzichtelijker. Niet alleen voor beleidsmakers; ook de reclame- en marketingmensen raken het spoor bijster. Jongeren die voor een uitzendbureau werken of een minimale uitkering hebben maar wel voor duizend gulden aan kleren en make-up besteden, terwijl de echte Yup zijn ondergoed en polo's natuurlijk bij Zeeman of bij de Hema koopt of nee, daar koopt hij zijn wijn, en naast bijstandsmoeders met alleen lager onderwijs en geen perspectief op werk, zijn er ook vrouwen die tweede handskleren kopen, maar wel bezig zijn met een doctoraalscriptie; of ze daarna ook een baan krijgen is een tweede. Het onderzoek naar de 'nieuw armoede' is zo gedwongen om de verslechtering aan te tonen (gedwongen vanwege de cynische 'het valt wel mee' verhalen van zowel de regering als in toenemende mate de stadsbestuurders) dat het alleen nog maar overeenkomsten ziet waar toch grote verschillen moeten bestaan als gevolg van leeftijd, van sociale en culturele achtergrond en van toekomstperspectief. De verwachting dat de stad uiteenvalt in twee steden waarvan de ene het domein vormt van de economische bloei, van de vooruitgang en van de mensen die het maken terwijl de andere de 'onderstad' vormt die in verval raakt en waar de mensen huizen die de boot hebben gemist, miskent de wederzijdse afhankelijkheid van deze twee 'steden'. De 'duale' stad bestaat wel uit verschillende segmenten maar die vormen de voorwaarde voor elkaars bestaan. Het idee dat wanneer de economie van de stad aantrekt er ook wel een paar kruimels van de tafel vallen, ziet, zoals gebruikelijk, alleen de ene afhankelijkheid. De laatste jaren wordt echter steeds duidelijker dat het 'onderste' deel van de stad een belangrijke voorwaarde vormt voor de dynamiek van de 'bovenstad'.

Een tweetal voorbeelden kan dat toelichten.

De belangrijkste effecten van de ontwikkeling van de nieuwe (hoge) technologie op het gebied van informatica en communicatie, treden niet op bij de ontwikkeling en de productie van deze technologie maar bij de invoering ervan die op dit moment op massale schaal aan de gang is. 'Silicon valley' laat zien dat ontwikkeling en productie kan geschieden in tal van kleine, soms interdependente bedrijven. Vooral in de productie zijn de arbeidsomstandigheden soms archaisch; chips op het aanrecht.

De massale invoering van deze nieuwe technologie in verschillende bedrijfstakken, vooral die sectoren die enorme bergen informatie verwerken of bewerken, leidt tot essentiële veranderingen in de kwalificatiestructuur van de bedrijfstak en daarmee tot gewijzigde arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden. Er treedt een verscherping op van de bestaande tweedeling tussen hooggekwalficeerd en ongeschoold werk.

Een duidelijk voorbeeld daarvan wordt gevormd door de ontwikkelingen in de grafische industrie.⁷ Enerzijds vereisen het werken met computergestuurde, zeer snelle rotatiepersen en de drukvoorbereiding met nieuwe technieken een hoge kwalificatie, anderzijds is het zetten van de 'platte' tekst steeds verder gedegradeerd tot het intikken op een toetsenbord. Het eerste soort werk wordt gedaan door hogeschoolde, goedbetaalde mannen met uitstekende arbeidsvoorwaarden, het andere steeds meer door thuiswerkende vrouwen die op stukloon zitten en als een soort onderaannemers worden beschouwd. Ook bij banken en verzekeringsmaatschappijen zien we dezelfde ontwikkelingen; een toenemende kloof tussen diegenen die met de informatie handelen en degenen die deze enkel invoeren. Dat laatste kan steeds verder worden versimpeld en worden uitbesteed. De enige eis die eraan gesteld wordt is dat het foutloos gebeurt.

Het andere voorbeeld komt niet uit de sfeer van de 'high technology' maar betreft een bedrijfstak die enkele jaren geleden als 'traditioneel' werd bestempeld, wat meestal betekende dat de productie in de geïndustrialiseerde landen werd ontmanteld en naar derde-wereldlanden werd verplaatst. Eén van die traditionele bedrijfstakken was de textielindustrie. In Enschede en Tilburg kan men nog de enorme

gaten aanschouwen die door het vertrek van de textielbedrijven in deze steden zijn geslagen. Het gekke is nu dat een deel van deze bedrijfstak terug is.⁸ In de creatie van 'life styles', waarin de nieuwe stedelingen hun identiteit uitdrukken, hun individualiteit als wel de groep waartoe ze (willen) behoren, vervullen snelle modewisselingen een essentiële functie. De 'distinctieve tekens' zijn aan inflatie onderhevig wat alleen maar leidt tot een nog snellere productie van nieuwe tekens. Voor de producenten is de markt onberekenbaar; trends wisselen snel en onverwacht. Er is eigenlijk maar één trend: zodra iets een trend is, is hij uit. De snellere modewisselingen die hiervan het gevolg zijn, hebben in de bedrijfstak twee effecten teweeggebracht: een verkleining van de oplage en een verkorting van de afstand tussen productie en distributie. In concreto betekent dit dat de productie van modegevoelige kleding geschiedt in kleine ateliers in of dicht bij de steden. Eén ding is niet veranderd; de arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden zijn dezelfde als in de lage lonen landen waar deze productie enkele jaren geleden naar toe is verplaatst.

De zogenaamde 'spin-off' van de geavanceerde bedrijvigheid en de hogere inkomens waarvan we hier twee voorbeelden hebben gegeven, vindt alleen plaats onder de voorwaarde van verslechtering van arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden. De situatie in de grote steden met hun vooral onder vrouwen en immigranten hoge werkloosheid zorgt ervoor dat aan die voorwaarde wordt voldaan. Op deze manier voorzien de grote steden in het productiemilieu dat de invoering van nieuwe technologie vereist en in het consumptiepakket dat de life style van de nieuwe stedelingen mogelijk maakt.

Kijken we nu terug naar het ui-model, dan rijst het vermoeden dat er tussen een klein (maar in sommige steden snel groeiend) topje en een eveneens nog kleine (maar in de VS wel 10% van de bevolking uitmakende) onderkant, juist in het tussenstuk heel veel beweging zit.

Die beweging wordt veroorzaakt door de snelle groei die varieert van allerlei flexibele banen (deeltijdbanen, uitzendwerk, afroepcontracten, thuiswerk, free-lancewerk) tot allerlei min of meer eigen bedrijfjes en zwarte dienstverlening. Albada heeft dit de 'japanificatie' van de economie genoemd,⁹ terwijl André Gorz het de 'arbeidstijdverkorting van het kapitaal' noemt:¹⁰ er is in zo'n situatie geen werkloosheid want iedereen heeft wel een baan of een baantje maar vaak is met recht die laatste kwalificatie van toepassing. Van een baantje kun je niet rondkomen en dus zijn mensen gedwongen tot de accumulatie van dergelijke baantjes, of tot het vormen van meerpersoonshuishoudens met meer baantjes.¹¹ In de visie van Albada vormt deze flexibele sector voor veel starters op de arbeidsmarkt de opstap naar de 'vaste sector' en voor een enkeling naar de, eveneens 'flexibele', toplaag. Voor de meesten zal het echter een permanente situatie betekenen. In Nederland groeide deze flexibele sector in drie jaar met 33%. Eén op de elf leden van de werkende beroepsbevolking werkt flexibel, een kwart van de werkers heeft een deeltijdba-

'THE PERIPHERALIZATION OF THE CORE'

Alle 'post-industriële' Amerikaanse steden kennen een enorme groei van deze flexibele sector, die naast allerlei laagbetaalde 'service-jobs' bestaat uit duizenden 'sweat-shops', waar het werk in veel gevallen gedaan wordt door (illegale) immigranten.¹²

De wederzijdse afhankelijkheid komt ook ruimtelijk tot uitdrukking. Het beeld dat enkele jaren geleden overheerste van de verdringing van marginale bedrijvigheid door zogenaamde centrumfuncties, is niet langer algemeen. In een aantal van de Amerikaanse steden die een succesvolle 'conversie' van industriestad naar post-industriële hebben voltrokken, zoals Boston, Philadelphia, New Orleans en Atlantis, is het niet gelukt om de nieuwe Yuppie-city af te bakenen en te isoleren

tot een eiland temidden van de zichtbare manifestaties van oude patronen van ongelijkheid. Juist in die steden waar sprake is van een succesvolle conversie en een substantiële groei van de werkgelegenheid, heeft zich nieuwe laag-betaalde werkgelegenheid ontwikkeld en zijn er nieuwe wijken ontstaan of bestaande wijken veranderd in wijken voor deze 'onderste lagen' van de arbeidersklasse. Michael Peter Smith wijst op het verschijnsel dat het 'entrepeneurialism' de neiging vertoont het gehele leven in dergelijke buurten te doordrenken. Niet alleen dat iedereen een baantje heeft of werk verricht voor het andere deel van de stad, ook de onderlinge hulp en bijstand worden voorwerp van dit 'ondernemerschap': babyzitten, auto's repareren, klusjes enz. worden steeds meer als 'bedrijfsjes' uitgeoefend; voor deze diensten moet worden betaald.

In een stad als New York bestaat 60% van de zogenaamde 'service jobs' uit zeer laag betaalde 'baantjes'; 25% zit onder de officiële 'poverty level'.

De 'sweat shops' spelen een centrale rol in de gepolariseerde groei van de werkgelegenheid. Een polarisatie die zich binnen de beperkte ruimte van het centrum voltrekt: 'the peripheralization of the core'.¹³ Ook Manuel Castells komt in zijn onderzoek naar de effecten van de invoering van de nieuwe technologie op het stedelijk leven tot de conclusie dat er sprake is van gepolariseerde groei.¹⁴ En ook hij benadrukt de wederzijdse afhankelijkheid van de twee segmenten die de dragers van deze groei vormen. Binnen die afhankelijkheid kennen deze twee segmenten echter een eigen dynamiek. Het is niet zo dat het ene segment vereenzelvigd kan worden met 'de vooruitgang' terwijl het andere de achteruitgang vertegenwoordigt. Beide segmenten kennen hun eigen 'vooruitgang'.

De ruimte waarin de twee segmenten opereren is echter totaal verschillend. De ruimte van de nieuwe technologie, van de communicatie- en informaticanetwerken, duidt Castells aan als een wereldwijde 'space of flows', d.w.z. niet plaatsgebonden, niet materiëel, maar bepaald door snelheid. Het andere segment wordt juist wel gekenmerkt door plaatsgebondenheid en materialiteit; en niet door snelheid maar door traditie. Zijn ruimte wordt dan ook gevormd door de historisch bepaalde plaatsen in de stad: de oude wijken van het centrum, de afgeschreven industrie- en haventerreinen.

Het opmerkelijke is nu dat de invoering van de nieuwe technologie en de opkomst van de nieuwe stedelingen een herwaardering van deze laatste ruimte met zich meebrengt. Castells en Smith zien daar de mogelijkheden voor nieuwe stedelijke coalities. Tegelijk zien we echter in veel steden die bezig zijn aan hun conversie van industriestad tot post-industriële stad, een toenemende concurrentie om deze gebieden tussen 'centrum' en 'periferie'.

De organisatie van het spektakel maar ook de esthetisering van het leven, spelen een belangrijke rol in deze concurrentie. De symbiose die zo hier en daar in de stad tot stand komt tussen degenen met veel geld en weinig tijd en degenen met meer tijd dan geld, lijkt sterk sociaal en cultureel bepaald te zijn. Mensen die een 'trendy' eetgelegenheid opzetten of verbouwingen uitvoeren, blijken vaak over dezelfde achtergrond en soms hetzelfde opleidingsniveau te beschikken als hun klanten. Gezamenlijk concurreren zij om de ruimte met die andere entrepreneurs en hun klanten; de mensen met minder sociaal en cultureel kapitaal.

DE MOBILISERING VAN HET SPEKTAKEL

De mobilisering van het spektakel is al een paar jaar aan de gang. Binnenstadsdagen, open havendagen, openluchtbioscopen, poetry in het park; ze werden al jaren achtereenvolgens georganiseerd, maar het heeft even geduurd voor het stedelijk vernieuwingsbeleid de betekenis van deze manifestaties onderkende. Met die onderkenning verandert het spektakel dat wordt georganiseerd echter ook van karakter.

Al in de Middeleeuwen is er sprake van stedelijke spektakels. Laten we de geschiedenis voor de Tweede Wereldoorlog hier even buiten beschouwing, dan zien we dat spektakels als E 55 en C 70 dienden als ondersteuning van de uitvoering van de stedenbouwkundige plannen, respectievelijk de wederopbouw en het voltooiën van het stadscentrum. Sindsdien is het Spektakel steeds autonomer geworden en zijn stedenbouw en architectuur steeds meer als onderdeel van het spektakel gaan functioneren.

Illustratie in de toelichting bij het plan voor de Kop van Zuid: duizelingwekkende stedelijkheid

Werd 'Poetry' in het park van cultureel spektakel steeds meer een multi-cultureel volksfeest, het nieuw-stedelijk spektakel neemt de leus 'de stad als theater' of 'de stad als podium' letterlijk¹⁵; een lichtshow waarin drijvende bokken en waterspuitende schepen van de Havendienst onder oorverdovende synthesiser muziek een traag maar overdonderend ballet opvoeren, laserstralen en het grootste vuurwerk aller tijden maken de stadsbewoners van deelnemers in het stedelijk leven tot het publiek van een spektakel.

De diffuse organisatie van maatschappelijke functies en het onzichtbaar worden van de productie en van de circulatie levert problemen op bij de productie van nieuwe, zichtbare stedelijke symbolen. Daarvoor moet men terugrijpen op de stedelijke symbolen van weleer: musea en museale elementen krijgen daarin een belangrijke plaats. In de eerste plaats als centra van activiteiten die bezoekers aantrekken maar tegelijkertijd moeten ze de herinnering aan de stedelijkheid van weleer oproepen toen die stedelijkheid nog 'heel gewoon was'. De stad wordt volgestouwd met herinneringen; niet enkel in de musea zelf: van een stad met musea wordt de stad zelf steeds meer een museum volgestouwd met driemasters, platbodems en Victory-schepen, met afgezaagde scheepsbruggen en boorplatforms, met architectuurobjecten en met reproducties daarvan. Ze vormen de zetstukken op het podium waarvan de stedenbouw de decors ontwerpt. Daarbij wordt gegrepen naar bestaande decors: de boulevards van Parijs, de pleinen van Venetië, de Ramblas van Barcelona en de filmdecors van 'delirious' Manhattan.

De verwijzingen naar het Parijs en Wenen van het 'fin de siècle' wedijveren in nostalgie met de high-tech architectuur die een laatste poging is om de techniek zichtbaar te maken. De modernste technieken vindt men echter niet *aan*, maar *in* het Lloydsgebouw in Londen of in de Bank of Hongkong. De gebouwen zelf refereren aan televisiebeelden van de eerste bemande ruimtevluchten; de astronaut op weg naar zijn capsule via de tegen de raket geplaatste lift. In Londen en Hongkong dragen de astronauten echter streepjesoverhemden. Alleen in het Centre Beaubourg is het gelukt high-tech en spektakel te combineren. Zoals Beaudrillard laat zien, is dat een machine die niets anders doet dan het verwerken van de massa. Het leuke is nu dat deze massa tegelijk acteur (zoals de streepjeshemdenastronauten van Lloyds) is in het architectonisch spektakel van het Centre Pompidou en toeschouwer van een stedelijk spektakel dat zich, ondanks het Centre en de reconstructie van de Hallen permanent op het plein daarvoor voltrekt; dat is het spektakel van de periferie van het Parijse leven dat haar plaats heroverd heeft in het 'centrum' van Parijs.

Het is een onbedoeld effect want in het ontwerp van de nieuwe stedelijkheid krijgt een plaats in de stad pas betekenis als hij tot podium wordt verheven in het kader van een permanent en wisselend, doch in ieder geval *geregisseerd* spektakel; de voormalige vertrekhal van de Holland-Amerika Lijn als Kunsthal, de Maasvlakte als Poppodium, de Drinkwaterleiding als Concertzaal. De verschillende locaties worden beoordeeld op hun kwaliteit als decor; dat zal steeds meer een criterium zijn waaraan nieuwe architectonische en stedenbouwkundige projecten zullen worden getoetst.

De herinnering, de filmbeelden en de vakantiedia's worden ingezet als wervingskracht, als ronselaar van publiek: die goeie ouwe stedelijkheid, dáár komen wat mensen op af.

Want daar gaat het om: publiek aantrekken, de stad moet voortdurend vol zijn om een levendigheid te scheppen die het beeld van de vitale stad weer oproept.

Cultuur en stedenbouw zijn onderdelen van een 'public relations-beleid', dat maar één doel heeft: dag en nacht, zeven dagen per week, grote groepen mensen aantrekken.

VAN DECORONTWERPER TOT REGISSEUR

De architect en stedenbouwkundige als decorontwerper; het is - en dat wordt hier zonder ironie gezegd - een respectabele taak die zij al eeuwen vervullen. Met uitzondering van die perioden dat ze gedwongen worden hun rol van illusionist tijdelijk te verruilen voor die van de ingenieur die de opdracht heeft de stad en het stedelijk leven te reorganiseren, zoals Haussmann deed in Parijs, Wagner in Wenen en Van Traa in Rotterdam. Ook dan vormt het creëren van illusies echter een vast onderdeel van hun taak.

Maar wat gebeurt er als aan de decorontwerper de eis gesteld wordt dat het bruisende stedelijke leven waarvan hij de illusie oproept ook werkelijk in zijn decors ontstaat?

In de eerste fase, waarin de stad nog theater is, vervullen de stedenbouwkundigen de rol van decorontwerpers. Op het moment dat het stedelijk leven daarin niet vanzelf ontstaat, moet het als spektakel worden vormgegeven. Dat betekent voor de stedenbouwkundige en de architect dat zij de ontwerpers daarvan moeten worden op straffe vervangen te worden door ontwerpers die het vormgeven van het spektakel als professie hebben: de regisseurs van theater, film en opera, de licht- en laserkunstenaars, maar misschien ook wel legeraanvoerders en vlootcommandanten.¹⁶

Nu nog wordt in het kader van het spektakel dat in 1990 wordt georganiseerd rond het 650 jarig bestaan van Rotterdam een voorstel gedaan een 'schijnbombardement' op te voeren. Het zal echter niet lang kunnen duren of de door Carel Weeber bepleite afbraak van de Lijnbaan wordt uitgevoerd als een echt bombardement, waarbij onder luid gejuich van het toegestroomde publiek de modernste bommenwerpers dit monument van een voorbij moderne tijd - met de uiterste precisie die de Israëlische luchtmacht heeft laten zien bij het bombarderen van Beiroet - in enkele minuten volkomen platgooien.

Charles Jencks laat het post-moderne tijdperk beginnen met het opblazen van Pruitt Igoe, een na-oorlogse flatwijk van St. Louis. Het post-modernisme is echter pas tot volle bloei gekomen als een dergelijke actie tot spektakel wordt gemaakt.

De stedenbouwkundige die zich de taak stelt het bruisende stedelijke leven zelf vorm te geven, zal er niet aan ontkomen de regisseur van dergelijke spektakels te worden.

DE DYNAMIEK VAN DE VERHUISWAGENS

Waar toe leidt uiteindelijk het scenario van de nieuwe of vernieuwde, dynamische, levendige stad?

Vooralsnog lijkt de dynamiek er vooral een te zijn van af- en aanrijdende verhuishagens. Er vindt voornamelijk een herverdeling van de ruimte plaats, een soort ruilverkaveling in de stad. Twee recente en geruchtmakende nieuwe kantoorprojecten illustreren dit verschijnsel. Het nieuwe NedLloyd-kantoor aan de Boompjes, dat daar inderdaad een architectonische blikvanger vormt van de eerste orde, zal verder weinig bijdragen aan een bruisend leefklimaat in Rotterdam; het kantoor was al gevestigd in Rotterdam en zat slechts verlegen om nieuwe huisvesting. Dezelfde kantoor mensen zullen op de nieuwe locatie 800 meter verder dan hun oude kantoor nog steeds evenveel of even weinig belegde broodjes eten en zullen op hetzelfde tijdstip het gebouw verlaten om zo snel mogelijk per auto, trein of metro naar huis te gaan. Het kantoor achterlatend als een dood gebouw, slechts bevolkt door schoonmaaksters van oorspronkelijk buitenlandse origine.

Niks levendigheid, niks extra werkgelegenheid; net zo min als deze geleverd wordt door die andere kantoorgebouwen aan de Boompjes. Ook dat andere geruchtmakende project, het nieuwe gebouw van Nationale Nederlanden aan het Stationsplein is niets anders dan een verplaatsing van een aantal tot nu toe over de stad verspreide vestigingen naar één centraal en representatief gelegen gebouw. Hoeveel mensen met hoge inkomens heb je nodig voor je er iets van merkt in de stad? Hoe vaak verwisselen de hardwerkende 'DINKIES' hun tv voor de Schouwburg en hun magnetron voor een exotisch restaurant?

Of moet de stad het hebben van die miljoenen bezoekers van buiten die op de nieuwe attracties zullen afkomen? Omdat de stad het economische, sociale en culturele leven niet meer organiseert zoals men in de jaren vijftig nog pretendeerde, moet ze nu met andere steden concurreren om allerlei zaken aan te trekken die eigenlijk nergens aan gebonden zijn. Veel van die zaken, zoals science-centers, architectuurmuseum, opera's en internationale hoofdkantoren zijn schaars. Er is dan ook, onder het motto 'rivaliteit', een ware concurrentieslag gaande tussen de nederlandse (en de Europese) steden.

Het circuit van deze verplaatsingsoperatie is het circuit van de hogere- en de middeninkomens (die uit de suburbs naar de stad moeten worden gelokt), van de duurder en allure-bevorderende voorzieningen (die via een uitgebreide lobby aan andere steden moeten worden onthouden) en van de sterkere en invloedrijke ondernemingen (die moeten worden verleid zich juist in deze stad te vestigen). Dat is het circuit dat op de afbeeldingen van de nieuwe stedenbouwkundige plannen uitvoerig wordt geëtaleerd en omarmd: de theaters, concertzalen, imax-bioscopen, exotische restaurants, exclusieve winkels, high-tech laboratoria, sportief en modieus geklede gezonde mensen met voldoende geld om zich te amuseren in die theaters en musea, op die terrassen en in die restaurants.

Op die afbeeldingen zie je geen afhaalrestaurants, autoherstelwerkplaatsen, sociale woningbouw, buurt- en clubhuizen, turkse koffiehuisjes, de methadonbus en de nachtopvang van de Pauluskerk.

De beelden van dat andere circuit verstoren alleen maar het dynamische beeld van de stad. In 'Rotterdam, dynamische stad' wordt niet rondgehangen, gelummeld, gehuzzeld, geklust, gemanst, gedeald en geklooid.

PERIFERIE ALS ATTRACTIE

Het meest duidelijk daarin zijn de ontwerpers Teun Koolhaas en Hubert de Boer die in de uitwerking van het 'dynamisch scenario' voor de expositie 'Nederland nu als ontwerp' het kloppend hart van Amsterdam aan de IJ-boulevard localiseren - volgens hetzelfde 'manhattanconcept' dat ze ook voor de Kop van Zuid lanceerden - en ver daarbuiten, bij Almere, een centrum van drop-outs hebben bedacht, "waar een stuk verdreven Amsterdamse grachtbevolking aan de dijk is gezet" en "op veilige afstand van het burgerbestaan in een prettige wanorde mag worden gewoond". Een dergelijke 'vondst' is cynischer naarmate ze als toekomstverwachting realistischer wordt.

De nieuwe stedelijkheid heeft een uitgesproken voorkeur voor het succes en schoonheid, niet voor armoede en lelijkheid. De 'hinderkracht' die Bram de Swaan de minderbedeelden voorhoudt als hun belangrijkste wapen zou hen weleens noodlottig kunnen worden. Wie al te hinderlijk is wordt eenvoudigweg gedeporteerd.

Arnold Reijndorp heeft in zijn inzending voor de prijsvraag 'De gevonden polder' laten zien dat wat zwak is kan overleven als het zichzelf tot amusement laat maken.¹⁷ Straatmuzikanten en andere - artiesten volgen die strategie bewust; ook gebrekkigen en anders misdeelden worden getolereerd zolang de burgers er plezier aan

beleven maar die moeten uitkijken voor hun hinderlijkheid; de rol van gekken en mismaakten als amusement is niet langer geaccepteerd. Het architectonisch spektakel van het Centre Beaubourg roept ondanks of misschien ook wel dankzij zijn vormgeving een ander spektakel in het leven; dat is niet het geregisseerde spektakel van de *nieuwe* stedelijkheid maar het ongeorganiseerde spektakel van de stedelijke periferie: de vuurvreters, de fakirs, de jongleurs, de schilders en tekenaars, de oplichters en de lanterfanten. De ruimte die slechts bedoeld was om het Centre te presenteren, is ingenomen door artiesten en ander ongeregeld volk dat van de aantrekkingskracht van het Centre gebruik maakt en het tegelijk negeert; het van podium tot decor maken.

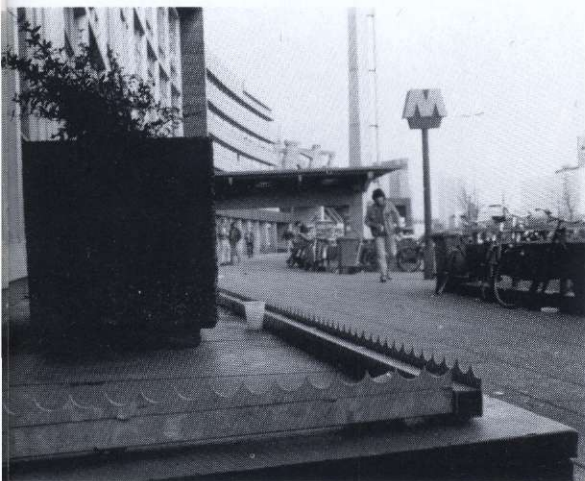
Dit onbedoelde effect ontstaat overal waar ruimte voor representatie wordt gecreëerd en grote massa's mensen zijn: op stationspleinen bijvoorbeeld of op bedevaartsplaatsen, bij monumenten en op de trappen van monumentale gebouwen.

Soms ontwikkelt het zich tot een geaccepteerd en geapprecieerd spektakel zoals in het geval van het Centre Beaubourg. Soms wordt de periferie als vermaak bewust opgezocht, trekken de betere kringen de achterbuurten in op zoek naar de spanning van het exotische en het gevaar. Het Amerikaans heeft er sedert de jaren dertig zelfs een woord voor, 'go slumming', en het vooroorlogse Katendrecht vormde een geliefd uitstapje voor jongelui van betere roterdamsche stand.¹⁸ Iets dergelijks moet Koolhaas en De Boer voor ogen staan

rondhangen en lummelen niet meer toegestaan op de beustrappen ...

Hèt stedelijk spektakel van elke zichzelf respektende stad:
de marathon

...en niet meer toegestaan op het stationsplein...

**Het is niet toegestaan
te zitten, te liggen of
zich te bevinden op of
tegen uitbouwen van
de gevel van
dit stationsgebouw
Art. 16 APV**

als ze hun drijvende stad van verdreven Amsterdammers presenteren als een nieuwe bezienswaardigheid: "nog lang niet uitgekeken meldt de bezoeker zich 's avonds voor het laatste bootje terug naar Amsterdam."¹⁹

In dit 'dynamische' scenario, dat bedoeld is als toekomstperspectief vanuit een politiek liberaal (=VVD) standpunt, is een vergaande segregatie van periferie en centrum doorgevoerd.

Wanneer dezelfde ontwerpers in het door sociaaldemocraten bestuurd Rotterdam een plan ontwikkelen, ziet de verhouding tussen centrum en periferie er anders uit: in de 'Kop van Zuid' moet op de Wilhelminapier "een grootstedelijke waterfrontsfeer worden ontwikkeld, waar bedrijven van een internationaal karakter kunnen worden gevestigd". De belendende Rijnhaven wordt echter bestemd als 'centrale faciliteit voor de binnenscheepvaartsvloot, (...) een nieuwe, specifiek rotterdamse attractie: een bonte en kleurrijke drijvende stad."

Hier is voor de binnenvaartschipper, die nu nog wanhopig vecht tegen de toenemende monopolisering van de binnenvaart door enkele grote rederijen, een toekomst weggelegd als attractie passend bij het 'grootstedelijke waterfront'.

En ook Katendrecht wordt een attractie in het plan, "waar op en rond het Deliplein een vlaamse sfeer ontstaat van markthallen en uitgaansleven."²⁰

Mocht het inderdaad gaan gebeuren dat Rijnhaven en Katendrecht een attractie worden als het domein van werkloze binnenschippers, van marktkooplieden en tweedehandsgoederenhandelaren, dan is blijkbaar het opnemen van de onder controle gebrachte periferie als attractie in het centrum, de sociaaldemocratische variant op het liberale scenario dat voor Amsterdam is uitgewerkt.

ESTHETISERING VAN DE OPENBARE RUIMTE

Het centrum tolereert de periferie dankzij moderne elektronische beveiligingstechnieken die onzichtbare scheidingen aanbrengen. Luxe flats en kantoren als moderne 'Bastions'.

Wat er gebeurt als de periferie te hinderlijk aanwezig is binnen het centrum kan men zien op een andere plek in Parijs, als de gendarmes de afrikaanse handelaars van de trappen van de Sacré Coeur vegen zonder er iets meer voor te hoeven doen dan deze af te dalen; of in Boedapest in de Metro, als de kleedjesventende zigeunervrouwen bij het naderen van een agent alle kanten opvluchten. Het valt ook af te lezen aan de bordjes die verwijzen naar de Algemene Politieverordening of aan de haaietanden en bloembakken die het zitten en rondhangen proberen tegen te gaan zoals op het Nationaal Monument op de Dam, in Hoog Catharijne en in Rotterdam in en tegen het Centraal Station of op de trappen van de beurs.

Als de commissie Albeda in haar rapport 'Nieuw Rotterdam' schrijft dat het Centraal Station gerenoveerd dient te worden opdat het een werkelijke entree zal zijn van de stad, dan weten we dat ze daarmee o.a. bedoelt dat het hinderlijke volk dat nu deze entree bezet daaruit verwijderd zal worden.

Het ongeregelde spektakel van de periferie is kennelijk niet de stedelijkheid die wordt beoogd. De 'peripheralization of the core' is niet iets dat gewenst wordt door de voorstanders van de nieuwe stedelijkheid.

Op twee manieren concurreren 'centrum' en 'periferie' om de stedelijke ruimte.

mei 1985: Art Attack, een culturele aanval van Rotterdamse kunstenaars, straatmuzikanten, acrobaten aan de Oude Haven

In de eerste plaats om de bestemming ervan. De strijd om de wijken in en rondom het centrum die in 1974 beslecht leek in het voordeel van de bewoners van die wijken, kan alsnog verloren worden als de 'nieuwe armen' die er wonen zich gedwongen zien te vertrekken naar de goedkopere woningvoorraad van de na-oorlogse hoogbouwwijken en plaats maken voor "dure tweeverdieners die de kartonnen keuken eruit halen en er een italiaanse keuken van maken".²¹ Het opruimen van goedkope bedrijfsruimte die bij uitstek een functie vervult in de overlevingsstrategieën van het perifere deel van de stadsbevolking die met de stadsvernieuwing van deze wijken gepaard ging, gaat een nieuwe fase in met de herstructurering van de oude haven- en bedrijfsterreinen.

De strijd om de stedelijke ruimte neemt nu echter steeds meer het karakter aan van een strijd om het gebruik van de openbare ruimte. De pleidooien voor een zorgvuldiger vormgeving van deze ruimte waarbij wordt gerefereerd aan de prototypes van de *burgerlijke* openbaarheid, de Boulevards van Parijs, de pleinen en parken van Londen, de weense 'Ringstraße', zijn argumenten in een vooralsnog verbale strijd om de toeëigening van de openbare ruimte. Een toeëigening die tegelijk natuurlijk onteigening is. Richard Sennett, bekend van zijn boek 'The fall of public man', heeft recentelijk in een lezing in Amsterdam gewezen op het repressieve karakter van de esthetisering van de openbare ruimte. De *openbare* ruimte wordt bekleed met de distinctieve tekens van een bepaalde groep; het wordt volstrekt duidelijk gemaakt wie daar wel en wie daar niet horen, ook zonder bordjes; die zijn alleen aangebracht om op te kunnen treden tegen die groepen die de architectonisch geschreven regels overtreden.

HET ONTWERP VAN DE ZICHTBARE STAD

Toch is juist de spanning veroorzaakt door het naast en door elkaar bestaan van centrum en periferie altijd kenmerkend geweest voor de stedelijkheid van grote steden. Het Parijs van Haussmann kenmerkt zich niet door de boulevards maar door de merkwaardige symbiose van de boulevards en de erachter gelegen wijken. Een symbiose die net zo onbedoeld tot stand kwam als het dubbele spektakel veroorzaakt door het Centre Beaubourg.

Ook in Rotterdam zien we het gebeuren:

Het stedenbouwkundige thema van de 'assen' leidt, net als bij Hausmann in Parijs, tot het afschermen van de erachter gelegen wijken. De ruimte van het centrum wordt gescheiden van de ruimte van de periferie. Alleen is die scheiding flinterdun en we zien dan ook daar waar in Rotterdam die afscheiding manifest wordt, het 'stedelijk leven' juist niet aan de boulevard maar in de erachtergelegen straten opbloeit. De café's en restaurants die aan het Weena moesten komen ontstaan in snel tempo aan de juist door de nieuwbouw van zoveel kantoorruimte enigszins in verval geraakte Delftse straat, gevestigd in of uitkijkend op de achterkant van de 'boulevard'.

Men kan zich ook nog een ander einde van de Lijnbaan voorstellen dan een spectaculair bombardement; geplunderd, afgebrand en met de grond gelijk gemaakt door vandalen, voetbalsupporters of in woede ontstoken uitkeringsgerechtigden.

Het meest waarschijnlijk is echter dat het vervalproces zich veel geleidelijker zal voltrekken. De nog aanwezige betere winkels verhuizen nu al naar die locaties waar bewust een chique straat wordt gecreëerd. Daarvoor in de plaats komen speelhallen en discountzaken. Steeds meer winkels zullen leeg blijven staan en tijdelijk bewoond worden door junks en drop-outs; op den duur ontstaat er een echte achterbuurt met louche café's, danstenten en bordelen. Realistisch perspectief na de realisatie van de plannen voor de Wilhelminalaan?

Opblazen of in verval geraken staan als de twee mogelijke eindén eigenlijk niet tegenover elkaar maar liggen in elkaars verlengde. Pruitt Igoe is tenslotte ook opgeblazen omdat het een achterbuurt was geworden.

Zo zien we dat het tot stand brengen van de ruimte van het centrum nieuwe ruimte schept voor de periferie. Maar of deze ruimte kan blijven bestaan hangt af van de waarde die men hecht aan deze 'peripheralization of the core', aan de symbiose die kan ontstaan tussen de twee sectoren van de stad indien de ruimtes waarin deze sectoren opereren niet op een gewelddadige wijze uit elkaar worden gehaald maar juist op een spannende wijze worden vervlochten. Hoe vervelend het stedelijk spektakel anders kan zijn, hebben we kunnen mee-

maken bij de Tango en Sambafestivals aan de Oude Haven die voornamelijk werden bezocht door de witte 'middle mass'. Hoe leuk als datzelfde podium wordt ingenomen door 'Art Attack', of een park door 'Poetry'. De 'beweging' die dan zichtbaar wordt, behoeft niet kunstmatig te worden opgewekt maar is overal in de stad aanwezig. Soms zo zichtbaar dat ze als hinder wordt ondervonden. Het aan de oppervlakte brengen van die beweging, het aangaan van de confrontatie door het zichtbaar maken van de spanning tussen de verschillende sferen, lijkt ons de taak van een stedenbouwkunde die zich toelegt op de vormgeving van 'stedelijkheid'.

Rotterdam, najaar 1987,

1. De laatste benadering vinden we in de kritiek die Peter Hall formuleerde op het in Rotterdam en Amsterdam gevoerde beleid:
"The right way, in housing policy as in economic policy is to encourage upward mobility - and that, for many inner-city people, is going to mean outward mobility."
(P. Hall, *Same problems, different solutions*, paper voor het achtste INTA kongres, Rotterdam 1985).
De formulering van de Amerikaanse geograaf Kasarda, is exemplarisch voor de andere benadering die ook in Nederlandse geografische stedenbouwkunde en politieke kringen veld wint:
"(...) a thinner central city population composed largely of those who desire to live in the city and have appropriate job opportunities nearby would create a far more vibrant city than results from present policies that unintentionally warehouse millions of disadvantaged in U.S. cities."
(J. Kasarda, *New urban policies for new urban realities*, in: G.M. Hellstern, F. Spreer en H. Wollmann (eds.), *Applied Urban Research*, vol. I, Bonn: Bundesforschungsanstalt für Landeskunde und Raumforschung, 1982).
2. J. Mentink, Voorwoord, in: R. Bergh en J. Rutten, *De fascinatie van hoogbouw*, Rotterdam: 010, p.6.
3. In de Volkskrant van zaterdag 7 november 1987, katern 'Het Vervolg', p.3.
4. D.J. Olsen, *The city as a work of art*, New Haven en London: Yale University Press, 1986, p.5.
5. D. Harvey, *Flexible accumulation through urbanization, reflections on 'Post-Modernism' in the American City*, paper presented to the 6th Urban change and conflict conference, University of Kent at Canterbury, september 1987.
6. R. Pahl, *Divisions of labour*, Oxford: Basil Blackwell, 1984; het ui? model wordt door Pahl in verschillende varianten ontwikkeld in een paper voor de 6th Urban change and conflict conference, University of Kent at Canterbury, september 1987, met als titel: *The distributional consequences of informal work*. (ill.)
7. Zie ??? in: *Tijdschrift voor politieke economie*.
8. Zie L. Bloeme & R. van Geuns, 'Loonkonfektie terug in Nederland? Informele bedrijvigheid in ketens', in: *Tijdschrift voor politieke economie*, 10e jrg.no.4, najaar 1987, pp.76-98.
9. In een interview in *Intermediair*, Een driedeling van de arbeidsmarkt, 5.9.1986.
10. A. Gorz, 'Wie niet werkt zal niettemin eten', in: *De Groene Amsterdammer*, 6 augustus 1986, pp.9-11.
11. Vergelijk R. Pahl, a.w.
12. De *Oxford student's dictionary of American English* geeft als betekenis van 'sweet shop': "factory, etc in which semiskilled workers (esp recent immigrants) must work long and hard for little pay"; de beschrijving van de ontwikkelingen in de Amerikaanse steden is ontleend aan een voorpublicatie uit: M.P. Smith, *City, state and market*, Oxford: Basil Blackwell, verschijnt lente 1988.
13. Deze uitdrukking is van S. Sassen-Koob, 'The new labor demand in global cities' in: M.P. Smith (ed.), *Cities in transformation: class, capital and the state*, Beverly Hills: Sage, 1984.
14. M. Castells, 'High technology, economic restructuring and the urban-regional process in the United States', in: M. Castells (ed.), *High technology, space and society*, Urban Affairs Annual Review vol.28, Beverly Hills: Sage, 1985.
15. Het stedelijk leven telt alleen als cultuur. Het is dan ook niet waar, dat, zoals de kunstredakteur van het HVV schrijft, het succes van culturele manifestaties als een uitmarkt wordt afgemeten aan de hoeveelheid lege blikjes en hamburgerdozen die na afloop op straat liggen; het is andersom: de betekenis van een vreet- en drinkfeest wordt afgemeten aan de culturele waarde ervan. Daarom wordt een uitmarkt als culturele manifestatie gewaardeerd en Poetry in het park als vreetfeest afgedaan.
16. De benoeming van de coördinator van de architectuursectie van de kunststichting tot directeur van de manifestatie Rotterdam '88, de stad als podium, past geheel in deze nieuwe taak van stedenbouwer.
17. A. Reijndorp, *De verloren polder*, inzending voor de prijsvraag 'De gevonden polder' september 1986, gepubliceerd in: *Traverse*, jrg.4, nr.3, winter 1987, pp.18-31.
18. Zie voor de Verenigde Staten: S.B. Warner jr., 'Slums and skyscrapers', in: L. Rodwin & A.M. Hollister, *Cities of the mind*, New York & London: Plenum Press, pp.181-195. Voor Katendrecht: H. Meijer, *Operatie Katendrecht*, Nijmegen: SUN, 1983.
19. Stichting Nederland Nu als Ontwerp, *Nieuw Nederland, onderwerp van ontwerp*, Den Haag 1987.
20. T. Koolhaas ass., *Kop van Zuid, een stedenbouwkundig ontwerp*, Rotterdam 1987.
21. N. de Boer in een interview in *Intermediair*, 20 december 1985.

Het opblazen van Pruitt Igoe, St. Louis, USA

